

VANDA STONIENĖ
 Vilniaus universiteto Knygotyros katedra,
 Universiteto 3, 2734 Vilnius, Lietuva

LIETUVOS KNYGA IR VISUOMENĖ XX AMŽIUJE

Lietuviškos knygos 450 metų sukaktis skatina mokslininkus įvairiais aspektais tirti senąją Lietuvos knygą – jos autorius, leidėjus, tuometinės knygos reputuarą, skaitytojus. Surandami ir publikuojami nauji duomenys apie senosios mūsų knygos ryšius su kaimyninių šalių spauda, apie lietuvių integraciją per knygą į kultūrinę Europą. Šio jubiliejaus proga aktualu išsamiau panagrinėti ir vėlesnių šimtmečių lietuviškos knygos istoriją, jos vaidmenį visuomenės gyvenime.

XX a. Lietuvos knyga susijusi su sudėtingomis mūsų amžiaus lietuvių tautos gyvenimo sąlygomis; jos raidą lėmė politinė valstybės padėtis, kultūros būklė, kitų visuomenės informavimo priemonių atsiradimas ir jų sąveika su knyga. XX a. mūsų knygos istorija detalizuojama skirstant į bendrai priimtus Lietuvos istorijos periodus: 1) XX a. pradžios knyga (1904–1918), 2) Lietuvos Respublikos knyga (1918–1940), 3) okupacinio režimo laikotarpio knyga (1940–1990) ir 4) atgautos nepriklausomybės laikotarpio knyga. Šiame darbe nagrinėjama lietuviška knyga iki nepriklausomybės atkūrimo 1990 m.

Šio amžiaus knyga nėra įvairiapusiškai ir išsamiai ištyrinėta. Nepriklausomos Lietuvos tyrinėtojai daugiausia dėmesio skyrė XX a. pradžios knygai, siedami jos raidą su spaudos draudimo laikotarpio žala lietuvių kultūrai. Iš tokių darbų minėtini A. Jakšto „Pirmutinės (10 metų) spaudos atgavimo sukaktuvės: 1904–1914“ (Kaunas, 1914. 35 p.), V. Biržiškos „Kaip buvo uždrausta ir atkovota lietuvių spauda“ (Kaunas, 1929. 64 p.), L. Giros „Spaudos draudimo ir atgavimo reikšmė kultūrinei mūsų pažangai“ (Kaunas, 1929. 16 p.). Istorinę vertę turi darbai, skirti atskiroms draugijoms, tokie kaip A. Valaičio „Iš lietuvių mokslo draugijos istorijos“ (Kaunas, 1932. 64 p.), A. Jakšto „Šv. Kazimiero draugija, jos kūrimasis ir pirmųjų XXV metų veikimas“ (Kaunas, 1932. 149 p.). Jose apžvelgiama ir tų draugijų leidybinė veikla. Kitam istorijos tarpsniui, t. y. Pirmojo pasaulinio karo knygai, skirta M. Urbšienės studija „Vokiečių karo metų spauda ir Lietuva“ (Kaunas, 1939. 127 p.). Lietuvių spaudos

istoriografijai reikšmingas yra A. Jakšto publicistinių straipsnių rinkinys „Ką yra pasakęs Jakštas“ (Kaunas, 1930. 153 p.) ir jo spaudos apžvalgų, recenzijų periodinėje spaudoje pagrindu parengtas dviejų tomų rinkinys „Naujoji mūsų literatūra“ (Kaunas, 1923). Žymus bibliografas ir knygos istorikas V. Biržiška daugiausia tyrinėjo senąją lietuvišką knygą, bet redaguodamas „Knygas“, „Bibliografijos žinias“, „Mūsų senovę“, „Lietuviškąją enciklopediją“, šiuose leidiniuose nemažai rašė ir to meto knygų leidybos temomis. Knygos būklę su praktinėmis tų laikų visuomenės švietimo ir skaitybos problemomis savo straipsniuose siejo V. Ruzgas, J. Rimantas ir kiti spaudos veikėjai. Lietuvos Respublikos 10-osioms metinėms buvo išleistas informatyvus leidinys „Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis“ (Kaunas, 1930. 404 p.), kuriame pasakojama apie Lietuvos politinį, ekonominį gyvenimą, švietimą ir kultūrą. Be to, jame yra V. Biržiškos apžvalga „Lietuvių spaudos dešimtmetis“ ir J. Purickio „Lietuvos periodinės spaudos dešimtmetis“. Išsamesnių ir apibendrinamų darbų apie knygos vaidmenį to meto visuomenėje nebuvo.

Sovietinės okupacijos metais ikitarybinio laikotarpio objektyvūs knygos tyrinėjimai (ypač spaudos draudimo ir XX a. knygos) buvo ignoruojami, netvirtinamos šio laikotarpio disertacinių darbų temos, varžomas darbų publikavimas. Tik 8-ajame ir 9-ajame dešimtmėčiuose pasirodė svarbesnių Lietuvos istorijos darbų, iš kurių reikia paminėti ypač svarbią knygotyrai, archyvais besiremiančią V. Merkio studiją „Lietuvos poligrafinės įmonės 1795–1915 m.“ (išspausdinta rinkinyje „Spauda ir spaustuvės“. Vilnius, 1972. P. 142–249) bei J. Jurginio darbą „Lietuvių mokslo draugija“ (išspausdinta rinkinyje „Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos“. Vilnius, 1975. P. 37–118). Užsienyje gyvenanti B. Vileišytė 1968 m. Romoje išleido išsamią studiją apie Seinų kunigų seminarijos profesorių leidybinę veiklą „Kultūrinė Seinų spaustuvės veikla“ (Roma, 1968. 111 p.).

Lietuvos komunistinės spaudos istorijai buvo skirti T. Butkaus, Ž. Zaveckienės, V. Žeimanto ir kitų autorių darbai.

Visos Lietuvos knygos istorija nuo LDK raštijos paminklų iki 1990 m. pirmą kartą paskelbta autorių knygotyryninkų (A. Glosienės, D. Kauno, A. Navickienės ir V. Stonienės) monografijoje „Lietuviškoji knyga: istorijos metmenys“ (Vilnius. 1996. 226 p.). A. Glosienės daktarinė disertacija „Knygų leidyba ir platinimas Lietuvoje 1918–1940 m.“ ir jos tyrinėjimo publikacijos „Knygotyroje“ pateikė išsamų ir apibendrinamą knygos funkcionavimo vaizdą nepriklausomoje Lietuvoje. V. Žukas, gilindamasis į to laikotarpio knygos tyrimus,

pradėjo leisti seriją „Lietuvos leidyklos“. Pirmuoju numeriu išleista studija „Dirvos“ bendrovė knygoms leisti“ (Vilnius, 1994. 175 p.).

Plačiu kultūrologiniu aspektu XX a. pradžios Lietuvos spaudą tyrinėjo G. Raguotienė knygoje „Spaudą atgavus“ (Vilnius, 1996. 349 p.). Ir nors autorė daugiau dėmesio šioje monografijoje skyrė bibliotekų fondų ir skaitybos problemoms, joje gausu naujos faktografinės informacijos apie knygos ir periodinės spaudos gyvavimą tų laikų visuomenėje.

Iš čia pateiktos istoriografijos apžvalgos matyti, kad XX a. knygą daugiau sia tyrinėjo ne knygotyrininkai, o istorikai, kultūrologai ir jų darbuose vyravo bendri duomenys ir išvados apie spaudos vaidmenį kultūros ir švietimo darbe. Tokiuose tyrinėjimuose pasigendame knygos istorijai reikšmingų spaudos analizės aspektų: spaudos statistikos, jos repertuaro struktūros nagrinėjimo, spaudos platinimo sistemos apžvalgos ir kt. Šių specifinių knygos tyrinėjimų randama pastaraisiais metais išleistuose A. Glosienės, V. Žuko, G. Raguotienės darbuose.

Šio darbo tikslas – panagrinėti knygos funkcionavimą įvairiais XX a. Lietuvos istorijos periodais atsižvelgiant į Lietuvos valstybės politinę padėtį, spaudos cenzūrą, knygų leidybos struktūrą, išryškinti visuomenės knygos poreikį ir svarbiausius pokyčius jos leidybiniame repertuare.

* * *

XX a. pradžios lietuviškos knygos raidą lėmė svarbiausias įvykis – spaudos draudimo panaikinimas (1904 m. gegužės 7 d.). Lietuvių kova dėl savo rašto ir apskritai dėl tautos egzistencijos buvo laimėta. Pirmasis atgautos spaudos dešimtmetis buvo ypač reikšmingas mūsų visai šio šimtmečio kultūrai. Spaudžia ma visuomenės (ypač 1905 m. revoliucijos laikotarpiu) caro vyriausybė buvo priversta daryti nuolaidų kultūros ir švietimo srityse: ji lengviau ėmė duoti leidimus steigti mokyklas, bibliotekas, asmenims burtis į kultūros draugijas. Tuo metu buvo įkurta Lietuviškųjų knygynėlių draugija, lietuvių švietimo draugija „Saulė“, Šv. Kazimiero draugija krikščionių raštams leisti, Seinų kunigų seminarijos dėstytojų knygų leidimo draugija „Laukaitis, Dvaranauskas, Narjauskas ir b-vė“, Lietuvių mokslo draugija ir kt. Šių visuomeninių organizacijų ir pavienių lietuvių inteligentų veikla skatino žmones telktis tautiniam kultūriniam darbui. Svarbu buvo kelti gyventojų švietimo lygį, nes dėl spaudos draudimo raštingumas Lietuvoje buvo gana menkas ir gerokai atsiliko nuo kaimy-

ninių Baltijos šalių. 1897 m. duomenimis, raštingi buvo 79,7% Latvijos¹ ir 77,7% Estijos² gyventojų. Tuo tarpu Lietuvoje tik apie 50% žmonių mokėjo skaityti ir rašyti. Raštingumo lygis Lietuvos gubernijose buvo nevienodas: Suvalkų gubernijoje raštingų gyventojų buvo 54,89% Kauno gubernijoje – 54,38%, o Vilniaus gubernijoje – tik 28,87%³. Lietuviai, vengdami rusinimo, neleidė savo vaikų į valdiškas rusiškas mokyklas ir mokė juos rašto slapta. 1897 m. Vilniaus gubernijoje mokyklas lankė 16,8% mokyklinio amžiaus vaikų, Kauno gubernijoje – tik 6,8%⁴, nors kai kuriose lietuviškose tos gubernijos parapijose nebuvo nė vieno beraščio.

Panaikinus spaudos draudimą, lietuviams išsikovojus teisę steigti mokyklas, valdiškose mokyklose mokytį lietuvių kalbos ir lietuvių kalba dėstyti tikybą bei į mokyklas skirti lietuvius mokytojus, mokinių visoje Lietuvoje sparčiai daugėjo. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą pradžios mokyklose mokėsi 20–22 % Lietuvos vaikų⁵.

Kultūros ir švietimo darbą labai sunkino lietuvių inteligentų stoka ir mišri tautinė gyventojų sudėtis. 1909 m. net palyginti lietuviškos Kauno gubernijos miestuose gyveno tik apie 20 % lietuvių, tuo tarpu, pavyzdžiui, latviai Rygoje sudarė 39,6 % gyventojų⁶. Lietuvių šviesuomenei XX a. pradžioje teko kovoti ir su cariniais rusifikatoriais, ir su sulenkėjusiais Lietuvos visuomenės atstovais, kurie, svajodami atkurti feodalinių laikų uniją su Lenkija, trukdė tautiniam atgimimui, skelbė, kad lietuvių kalba tėra tik muzikų kalba ir netinka valstybiniam viešajam gyvenimui, raštijai, literatūrai. Tokiomis aplinkybėmis lietuviška spauda turėjo tapti ideologinės kovos įrankiu, lietuvių visuomenės tautinių interesų gynėja ir propaguotoja, švietimo ir kultūrinimo pagalbininke.

Spaudos draudimas daug pakenkė Lietuvos poligrafinei bazei. Valdžios liepimu spaustuvės turėjo sunaikinti lotynišką šriftą, šrifto liejyklos buvo uždraustos. Atgavus spaudą, visam tam atkurti reikėjo laiko ir lėšų. Nors Lietuvoje galiojo visos Rusijos imperijos spaudos įstatymai, poligrafijos įmonių priežiū-

¹ Latvijos TSR // Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. Vilnius, 1980. T. 6, p. 377.

² Estijos TSR // Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. Vilnius, 1978. T. 3, p. 390.

³ Sužiedėlis S. Švietimas carinės Rusijos valdžioje // Lietuvių enciklopedija. Vilnius, 1990. T. 15, p. 756.

⁴ Ten pat. P. 756, 757.

⁵ Ten pat. P. 759.

⁶ Kubilius V. XX a. literatūra. Vilnius, 1996. P. 15.

ra buvo griežtesnė negu kitose imperijos gubernijose. Leidimus poligrafinėi įmonei steigti išduodavo gubernatoriai, o visą spaudą prižiūrėjo Vilniaus cenzūros komitetas. Leidime spaustuvei buvo nustatoma, ką ji galės spausdinti, o lietuviškiems leidiniams reikėjo atskiro leidimo. Cenzorius galėjo spręsti, ar leisti spausdinti ir platinti pateiktą rankraštį ar jį konfiskuoti, sunaikinti. Spaus-tuves prižiūrėdavo specialūs inspektoriai, tikrinę jų produkciją ir užsakymų žurnalus, net darbininkų priėmimą ir atleidimą. Nepaisant cenzūros trukdymų ir griežtos spaustuvių kontrolės, augant kultūrai ir švietimui, aktyvėjant visuo-meniniam gyvenimui, didėjo spaudos poreikis, jos leidyba ir poligrafinių įmonių skaičius. 1905 m. Lietuvoje buvo užregistruotos 64 spaustuvės, 1910 m. – 100, 1913 m. – 124⁷. Greta žinomų Zavadskių, A. Syrkino ir kitų svetimtaucių spaustuvių, kurios spausdino ir lietuvišką spaudą, leidimus steigti poligrafinės įmonės gavo ir lietuviai: Vilniuje 1904 m. pabaigoje P. Vileišis ir 1906 m. pradžioje M. Kukta, Kaune 1905 m. S. Banaitis ir Seinuose „Laukaitis, Dvaranauskas, Narjauskas ir b-vė“.

Panaikinus spaudos draudimą, kasmet didėjo bendra Lietuvos spaustuvių produkcija ir leidinių lietuvių kalba skaičius. V. Merkio sudarytoje lentelėje apie Vilniaus cenzūros komiteto duotus leidimus platinti neperiodinius leidi-nius pateikti tokie duomenys⁸:

<i>Metai</i>	<i>Iš viso leidinių</i>	<i>Iš jų lietuviški</i>
1903	690	-
1906	579	129
1908	1065	169
1910	1627	201
1911	1838	281
1912	1833	260
1913	1685	254
1914	2083	306

⁷ *Merkys V.* Lietuvos poligrafijos įmonės 1795–1915 m. // *Spauda ir spaustuvės*. Vilnius, 1972. P. 147.

⁸ Ten pat. P. 150.

1 pav. Jonas Basanavičius

Iš lentelės matyti, kad spaudos draudimo panaikinimas ir lietuviškos spaudos poreikių didėjimas skatino apskritai visą leidybos procesą (be abejojimo, ir knygų lietuvių kalba). Lietuviškos spaudos legalizavimas sudarė sąlygas knygas leisti Seinuose, Rygoje, Petrograde, Maskvoje, Krokuvoje. Ir toliau knygos rinką Lietuvoje siekė išlaikyti M. Lietuvos spaustuvininkai, tačiau aktualumu nepažyminti jų produkcija (dažnai ankstesnių knygų kartotiniai leidimai) kasmet mažino jų populiarumą.

Išsamios XX a. pradžios spaudos statistikos dar nėra. V. Biržiškos paskaičiavimu, 1905–1914 m. buvo išleista 3500 lietuviškų knygų⁹. Šiandien neaišku, kokius leidinius, pateikdamas šiuos skaičius, V. Biržiška vadino knygomis. Nacionalinės bibliografijos 1905–1917 m. kontroliniame sąraše nurodyti 5955 leidiniai¹⁰. Manome, kad, atgavus spaudą, iki Pirmojo pasaulinio karo galėjo būti išleista iki 5000 knygų ir brošiūrų.

Legalizavus leidybą, lietuvišką spaudą organizavo žymūs švietėjai, mokslininkai tautiniais idėjiniais tikslais. Ypač didelis šioje veikloje yra J. Basanavičiaus nuopelnas. Jis įsteigė Lietuvių mokslo draugiją, pats rašė, skelbė, ragino kitus rašyti ir publikuoti darbus draugijos organe „Lietuvių tauta“, dalyvauti bendrame tautos kultūrinimo darbe.

Katalikiškos literatūros leidybą organizavo lietuviškos tautinės orientacijos dvasininkai. Jų idėjinis vadas buvo A. Jakštas-Dambrauskas, Šv. Kazimiero draugijos pirmininkas. Iki Pirmojo pasaulinio karo jo vadovaujama draugija išleido apie 200 pavadinimų leidinių. Seinų kunigų seminarijos profesoriai Laukaitis, Dvaranauskas ir Narjauskas asmeninėmis lėšomis įsteigė didelį knygų leidybos centrą, pavadintą jų vardu. Seinuose iki 1915 m. buvo išleista apie 260 knygų, tarp jų kaimo gyventojams skirta mokslo populiarinimo serija „Žmonių knygynas“. Siekdami prisidėti prie tautiniam atgimimui svarbaus leidybinio darbo, „Aušros“ knygų leidimo bendrovę įsteigė kalbininkas J. Jablonskis ir „Šviesos“ – P. Višinskis. Tačiau abi jos dėl materialinių sunkumų, išleisusios po keliolika lietuvių autorių grožinės literatūros kūrinių, nutraukė savo veiklą. Derindami patriotinius ir komercinius tikslus, leidėjais tapo minėtų lietuviškų spaustuvių savininkai P. Vileišis, M. Kukta, knygų prekybininkai M. Šlapelienė Vilniuje, L. Jakavičius Rygoje ir kt.

⁹ *Gira L.* Spaudos draudimo ir atgavimo reikšmė kultūrinei mūsų pažangai. Kaunas, 1929. P. 13–14.

¹⁰ *Knygos lietuvių kalba, 1905–1917 : kontrolinis sąrašas.* Vilnius, 1977. D. 1. 1083 p.

Besikuriančios Lietuvos mokyklos tuo metu ypač stokojo lietuviškų vadovėlių ir užklausinio skaitymo knygų. Į pedagogų kvietimą aprūpinti mokyklas tinkamais vadovėliais atsiliepė visi leidėjai. Lietuvių mokslo draugija buvo sudariusi vadovėlių rengimo komisiją, įkūrusi specialų lėšų fondą vadovėliams leisti, paskelbusi jų rašymo konkursą. Vadovėlius rašė M. Biržiška, J. Jablonskis, P. Mašiotas, A. Smetona ir kt. veikėjai. Mokomieji leidiniai ir užklausinei lektūrai skirtos knygos sudarė to meto repertuaro didžiąją dalį. O ir apskritai gausėjo ir įvairėjo leidžiamų pasaulinės tematikos knygų: 1906 m. jos sudarė 72%, 1907 m. – 75% bendro knygų skaičiaus¹¹. Pagal leidinių tipus pasaulietinėje literatūroje populiariausi buvo kalendoriai, tarp religinių knygų – katekizmai. Kalendoriai ir katekizmai turėjo didžiausius tiražus: jų vidurkis siekė 15 000 egz., tuo tarpu mokomųjų leidinių tiražų vidurkis – 10 000, mokslo populiarinimo knygų – apie 5000, o mažiausiais tiražais, iki 2000 egz., buvo leidžiama grožinė literatūra.

Didelį vaidmenį visuomeniniame Lietuvos gyvenime vaidino periodinė spauda. Istorikas V. Trumpa pabrėžė, kad „be „Aušros“, „Varpo“ ir „Tėvynės sargo“ negalima nei bandyti suprasti mūsų tautinį atgimimą“, ir teigė, kad „nuo „Aušros“ laikų mūsų istorija yra žymia dalimi mūsų spaudos istorija“¹². XX a. pradžioje legalizavus spaudą, jos vaidmuo dar sustiprėjo. To meto visuomeninės organizacijos, politinės partijos pradėjo leisti periodinius leidinius ir per juos siekė įtraukti visuomenę į savo politinių ir kultūrinių programų įgyvendinimą. Pasirodė to meto Lietuvai reikšmingų laikraščių ir žurnalų, kurie spaudos istorijoje įvardyti pirmaisiais. Jau 1904 m. gruodžio mėn. P. Vileišis pradėjo leisti pirmąjį Lietuvos dienraštį „Vilniaus žinios“, Lietuvos demokratai 1905 m. leido „Lietuvos ūkininko“ savaitraštį, Šv. Kazimiero draugija 1906 m. pradėjo leisti mėnesinį „Draugijos“ kultūros žurnalą, nuo 1907 m. Lietuvių mokslo draugija leido pirmąjį tęstinį mokslo leidinį „Lietuvių tauta“, 1913 m. pasirodė pirmasis literatūrinis „Vaivorykštės“ žurnalas ir kt. 1905–1907 m. revoliucijos laikotarpiu Lietuvos socialdemokratų partija išleido keletą savo periodinių leidinių („Naujoji gadynė“, „Skada“, „Žarija“ ir kt.), tačiau dėl lėšų stokos ir pasikeitus politinei situacijai jų leidyba greit nutrūko.

Spaudos įtaka visuomenei daug priklauso nuo leidinių platinimo sistemos.

¹¹ *Jakštas A.* Pirmutinės (10 metų) spaudos atgavimo sukaktuvės, 1904–1914. Kaunas, 1914. P. 16.

¹² *Trumpa V.* Lietuva XIX-tame amžiuje. Chicago, 1989. P. 111.

Legaliai veikianti sistema naudojo įvairias formas: stacionarius knygynus ir spaudos kioskus, išnešiojamą knygų prekybą, spaudos prenumeratą. Bet svarbiausi šiame darbe buvo žmonės, gerai suvokiantys spaudos reikšmę, atsidavę tokiam kultūros darbui. XX a. pradžioje, po 40 spaudos draudimo metų, tokios profesijos žmonių nebuvo. Spaudos platinimu rūpinosi patys leidėjai, mokytojai, kiti švietėjai pasauliečiai ir dvasininkai. Savo patirtį naujomis legaliomis sąlygomis pritaikė nemažai buvusių knygnešių. G. Raguotienės duomenimis, iki 1918 m. Lietuvoje buvo 102 knygynai, o 11 asmenų negavo leidimų jiems steigti¹³. Caro administracija trukdė plėstis knygų prekybai, tikrino šios profesijos darbuotojų lojalumą valdžiai, nuolatos kontroliavo prekybinį asortimentą. Knygynus to meto Lietuvoje steigė ir išlaikė leidėjai, švietimo ir kultūros organizacijos, blaivybės draugijos, periodinių leidinių redakcijos, pavieniai kunigai ir ūkininkai. Neabejotini lietuviškos kultūros židiniai buvo P. Vileišio „Vilniaus žinių“ knygynas ir M. Šlapelienės „Lietuvių knygynas“ Vilniuje, kompozitoriaus J. Naujaliao Kaune, Seinų kunigų seminarijos „Šaltinio“ knygynas. Juose buvo galima įsigyti tuo metu leidžiamos spaudos, anksčiau Lietuvoje ar užsienyje išleistų knygų; čia buvo priimama ir spaudos prenumerata. Tokiuose knygynuose rinkdavosi lietuvių šviesuomenė aptarti leidybinės ir kultūrinės veiklos rezultatų ir ateities planų. Populiarindami knygas, Vilniaus knygynų savininkai prie knygynų steigė skolinamąsias bibliotekėles, kur už tam tikrą mokestį skolino skaityti parduodamas knygas. Tokie veiklai reikėjo atskiros valdžios leidimo. Oficialiai kitakalbių skolinamąsias bibliotekėles buvo įregistravę V. Makovskis ir A. Syrkinas, neoficialiai, be leidimo tokia bibliotekėlė veikė M. Šlapelienės knygyne. M. Šlapelienės knygyne buvo įsikūrusi ir Lietuviškų knygynėlių draugija, kuri rūpinosi spaudos platinimu provincijoje. Jos nariai sudarinėdavo teminius knygų rinkinėlius ir siuntinėdavo po Lietuvą draugijoms, kooperatyvams ar asmenims platinti apylinkėse. Miesteliuose ir kaimuose, kur nebuvo stacionarių knygų prekybos įstaigų, spauda buvo parduodama turguose, švenčių dienomis prie bažnyčių, knygų prekeivių siūloma sodybose. Knygų prekybos asortimente vyravo grožinė literatūra – apie 40%, mokslo populiarinimo leidiniai sudarė apie 27%, religiniai – 20%, labiausiai svyravo visuomenės politinės literatūros kiekis – nuo 2% iki 16%; tai priklausė nuo esamos politinės situacijos¹⁴. Spaudos platinimui reikšmę turėjo ir politinės platintojų pažiūros, religiniai jų įsitikinimai bei bendras išsilavinimas.

¹³ Raguotienė G. Spaudą atgavus. Vilnius, 1996. P. 330–338.

¹⁴ Ten pat. P. 220.

Aktyviau, palaikant kunigams, buvo platinama katalikiškos orientacijos spauda, kai kur kunigai net viešai drausdavo savo parapijiečiams pirkti „bedieviškas“ knygas. Lietuvių šviesuomenė rūpinosi, kad gyventojams būtų platinama įvairi ir vertinga literatūra, kovojo su paplitusiomis nuostatomis pardavinėti vien kalendorius, sapnininkus, juokų bei meilės laiškų rašymo knygeles ir pan. Visuomeninės švietimo draugijos, leidėjai sudarinėjo rekomendacinius skaitytinų knygų sąrašus, mokė žmones pasirinkti tinkamą lektūrą¹⁵. Visuomenei informuoti ir spaudai reklamuoti buvo leidžiami knygynų katalogai.

Spaudos plitimas priklauso ne tik nuo gyventojų kultūros lygio ar profesinių interesų, bet ir nuo jų ekonominės padėties, materialinių galimybių įsigyti knygą ar laikraštį. Knygos buvo brangios. Praktinė knygelė ūkininkams kainavo 30 kp (kiek ir 10 kiaušinių), už 2 kg sviesto galima buvo nusipirkti grožinės literatūros knygą, kuri kainavo 2 rb¹⁶. Populiarindami tautinę kultūrą, leidėjai ir knygynų savininkai kai kurioms pirkėjų kategorijoms (moksleiviams, studentams, bibliotekoms) darydavo nuolaidų, o į labiau rusinamas ir lenkinamas Vilniaus gubernijos vietas siųsdavo lietuvišką spaudą ir nemokamai. Spaudos platintojai sickė gyventojams propaguoti ir naują spaudos skleidimo formą – prenumeratą. Prenumeruojama buvo ne tik periodinė spauda, bet ir knygos (pavyzdžiui, minėta Seinų knygų serija „Žmonių knygynas“, kai kurie Šv. Kazimiero draugijos leidiniai).

Pirmasis pasaulinis karas nutraukė sutelktomis lietuvių visuomenės pastangomis dirbamą kultūros ir švietimo darbą. Jau 1915 m. rudenį Lietuvą užėmė kaizerinės Vokietijos kariuomenė. Prasidėjo sunkus vokiečių okupacijos laikotarpis, prislėgęs ekonominį ir kultūrinį Lietuvos gyvenimą. Valstiečiai buvo apdėti dideliais mokesčiais, miestuose daugėjo nuskurdusių bedarbių ir karo pabėgėlių. Visos politinės draugijos buvo uždarytos, kultūrinių organizacijų veikla suvaržyta, mokyklos galėjo tęsti darbą tik gavusios valdžios leidimą. Leidybą sunkino karo sąlygomis sumenkusi ir neatnaujinama materialinė poligrafijos bazė, popieriaus, šrifto, spaudos dažų ir kitų reikalingų medžiagų stoka. Dėl to dalis leidėjų buvo priversti nutraukti savo veiklą (pavyzdžiui, Seinų spaustuve). Spaudai įvesta dviguba, karo ir politinė, cenzūra. 1915 m. gruodžio 5 d.

¹⁵ Katalogas knygų bažnytinėms ir parapijinėms skaitykloms / K. Šleivys. Kaunas, 1906. 26 p.; Katalogas knygų katalikiškoms skaitykloms su naudingais patarimais / K. Šleivys. Kaunas, 1906. 18 p.

¹⁶ *Raguotienė G.* Spaudą atgavus. P. 214–215.

įstatymas „Paliepimas apie spaudą“ skelbė, kad draudžiama spausdinti, įvežti iš kitų kraštų ir platinti Lietuvoje bet kokius leidinius be okupacinės kariuomenės leidimo¹⁷. 1916 m. liepos 10 d. priimtas kitas spaudos įstatymas tik detalizavo pirmąjį, nepakeitęs jo esmės. Suvaržiusi (faktiškai užgniaužusi) vietinę spaudą, okupacinė valdžia nuo 1915 m. rugsėjo 1 d. pradėjo leisti Lietuvos gyventojams lietuvių kalba provokišką propagandinį laikraštį „Dabartis“. Lietuviai jį ignoravo ir boikotavo, todėl didesnės visuomeninės reikšmės jis neturėjo.

Leidimus lietuviškai spaudai okupaciniai spaudos biurai išduodavo tik patikrinę kiekvieną rankraštį. Šv. Kazimiero draugija negavo leidimo tęsti „Draugijos“ leidimą (motyvuota cenzūros sunkumais dėl didelės žurnalo apimties) ir leista atgaivinti tik jos priedą „Ateitį“. Iki 1917 m. pabaigos „Ateitis“ ir buvo vienintelis lietuvių leidžiamas periodinis leidinys.

Cenzūra, finansiniai sunkumai, karo padėtis, priverstinis potencialių autorių išsiskaidymas stabdė lietuviškų knygų leidybą. Lietuvių mokslo draugija nebegalėjo toliau leisti „Lietuvių tautos“, buvo priversta atsisakyti K. Donelaičio ir S. Daukanto jubiliejinių leidinių publikavimo, tautosakos ir kitų mokslinių tyrinėjimų. Nepaisydama nepalankių sąlygų, ji ir toliau stengėsi leisti būtinus vadovėlius. Per 1915–1918 m. buvo išleista 20 vadovėlių. 1918 m. visuotinio XII Lietuvių mokslo draugijos susirinkimo ataskaitoje nurodyti jos jau išspausdinti ar parengti spaudai 56 vadovėliai¹⁸. Okupacinė cenzūra trukdė platininti ir jau išleistas mokomąsias knygas. M. Biržiškos „Lietuvių dainos“ ir P. Klimo „Skaitymo knyga“ buvo uždraustos vien dėl to, kad jose nepagarbiai paminėti senovės vokiečiai¹⁹.

Okupantams suvaržius legalios spaudos leidybą ir platinimą, įvairiose Lietuvos apylinkėse vietiniai inteligentai pradėjo leisti rankraštinius ar hektografuotus laikraščius („Kelį į šviesą“, „Laisvės kelią“, „Pirmuosius žiedus“, „Žaizdrą“ ir kt.), kurie informuodavo gyventojus apie politinę ir ūkinę krašto padėtį, įvykius fronte, žlugdė kaizerinių okupantų planus kolonizuoti kraštą, daugiau laisvių buvo suteikiama spaudos ir kultūros barams. Atsigaunančios politinės partijos ėmė lengviau gauti leidimus periodiniams leidiniams. 1917 m.

¹⁷ Verordnungs-Blatt der Verwaltung Etappe 12. 1916, Nr. 4, S. 101–104.

¹⁸ Lietuvių tauta. Vilnius, 1997. P. 123.

¹⁹ Lietuvių kalbos ir literatūros instituto b-ka. Rankraščių skyrius. LMD 4. L. 57.

pradėti leisti „Lietuvos aidas“, „Tėvynės sargas“, „Darbo balsas“ ir kiti leidiniai.

Pirmojo pasaulinio karo pradžioje į Rusiją buvo evakuoti ar bėgdami nuo fronto patys pasitraukę apie 300 000 Lietuvos gyventojų. Tarp jų buvo nemažai žinomų švietėjų, Lietuvių mokslo draugijos ir Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti narių. M. Yčo vadovaujama Draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti, gaudama lėšų iš vadinamojo Centrinio caraitės Tatjanos komiteto pabėgėliams šelpti, organizavo paramą pabėgėliams, rūpinosi jų švietimu ir kultūra, kvietė visus Rusijoje gyvenančius lietuvių inteligentus dalyvauti kultūrinėje veikloje. Didesnėse lietuvių kolonijose buvo steigiamos pradžios mokyklos, draugija išlaikė iš Lietuvos perkeltas 4 gimnazijas ir vieną progimnaziją, stengėsi aprūpinti mokyklas vadovėliais ir kita mokomąja literatūra²⁰. Draugijai, atsiliepdamos į kvietimą bendram lietuviybės darbui, talkino kitos lietuvių visuomeninės organizacijos, padėjo studentija. Pavyzdžiui, Maskvos mokytojų sekcija organizavo vakarinius kursus suaugusiems, rengė vasaros stovyklas mokytojams. Reikšminga buvo ir Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti leidybinė veikla. Jau 1915 m. spalio mėn. Petrograde ji pradėjo leisti pabėgėliams skirtą laikraštį „Lietuvių balsas“, 1916 m. įkūrė „Lietuvių spaustuvę“ knygoms spausdinti. 1917 m. lapkričio mėn. leidybą organizavusi draugijos Kultūros ir švietimo sekcija ir spaustuvė persikėlė į Voronežą, kur buvo didžiausia Lietuvos pabėgėlių kolonija ir veikė lietuviškos mokyklos. Pabėgėlių mokyklose dirbę pedagogai J. Jablonskis, S. Čiurlionienė, K. Skabeika, J. Murka ir kt. sunkiomis sąlygomis rengė vadovėlius, sudarė skaitinių rinktinę „Vargo mokyklai“. Užklasiniam vaikų skaitymui draugija išleido mokslo populiarinimo ir grožinės literatūros 16 knygelių seriją „Vaikų knygynėlis“. Suaugusiems buvo išleisti Vaižganto apsakymai, V. Mykoliaičio-Putino poema „Kunigaikštis Žvainys“, keletas grožinės literatūros vertimų. Draugijos Kultūros ir švietimo sekcija buvo užmezgusi ryšius su M. Gorkio vadovaujama „Parus“ leidykla lietuvių grožinės literatūros leidiniams rusų kalba leisti. Iš pradžių turėjo būti išleista lietuvių literatūros antologija. Medžiagą jai rinko B. Sruoga, o redagavo J. Baltrušaitis. Prasidėjus revoliuciniams įvykiams, darbas nutrūko, paties Vaižganto šiai antologijai versti darbai ir kitų autorių rankraščiai per suirutę dingo. Tuo metu Rusijoje pasimetė ir Draugijos nukentėjusiems dėl

²⁰ Lietuvos MA Centrinė b-ka. Rankraščių skyrius. F. 12–123.

karo šelpti numatyto išleisti pirmojo lietuviško technikos terminų žodyno medžiaga; jo sukauptas dalis redagavo K. Būga ir J. Jablonskis.

Iš viso „Lietuvių spaustuvėje“ buvo išleista apie 50 leidinių, neskaitant smulkiosios spaudos (įvairių įstatų, renginių programų). Skubomis parengti leidiniai buvo kritikuojami ir dešiniųjų, ir kairiųjų kritikų. A. Jakštas-Dambrauskas yra pareiškęs priekaištų dėl „Vaikų knygynėlio“ serijos leidinių tematikos ir kai kurių jų tinkamumo kaimo vaikams²¹, J. Jablonskis griežtai kritikavo prastą draugijos mokomųjų leidinių kalbą²², lietuvių bolševikai apskritai šios draugijos leidinius įvardijo kaip menkaverčius ir apkaltino jų leidėjus nusikalstamu karo pabėgėliams skirtų lėšų išekvojimu²³. Neabejotina, kad toks visų draugijos leidinių nuvertinimas buvo politinių priešininkų propaganda. Lietuvių spaudos istorijoje kiekvienas šių darbų turi būti vertinamas laiko, paskirties, turinio ir net apipavidalinimo aspektais (jie buvo iliustruojami žinomų menininkų – P. Galaunės, P. Rimšos, A. Varno, J. Zikaro ir kt.), o visa Draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti leidybinė veikla pripažįstama kaip ypač tomis aplinkybėmis reikšmingas jos švietimo ir kultūros darbas.

Rusijoje knygas leido ir kitos lietuvių visuomeninės organizacijos, politinės partijos. Maskvos lietuvių šelpimo draugija ir Lietuvių draugija aukštųjų Maskvos mokyklų moksleiviams šelpti išleido pabėgėliams skirtų kalendorių, mokslo populiarinimo leidinių, atvirukų. Tarp lietuvių pabėgėlių buvo platinamas krikščionių demokratų partijos savaitraštis „Vadas“, žurnalas moksleiviams „Atėities spinduliai“, Lietuvos nuosaikiųjų liberalų partijos laikraštis „Santara“, socialistų liaudininkų „Naujoji Lietuva“. Turinčios bibliotekas visuomeninės organizacijos atvėrė duris visiems pabėgėliams, kvietė naudotis jų rinkiniais.

Po bolševikinio Spalio perversmo Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti ir kitų lietuvių visuomeninių organizacijų veikla buvo uždrausta, jų spaudos leidyba nutraukta. 1918 m. vasario 26 d. nutarimu bolševikinis Lietuvos reikalų komisariatas konfiskavo Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti turtą ir spaustuvę ir jos bazėje organizavo komunistinės pakraipos literatūros leidybą. Čia Lietuvos reikalų komisariato Kultūros ir švietimo skyrius 1918 m. išleido apie 70 nedidelių daugiausia politinio turinio knygelių,

²¹ Draugija. T. 25 (1919), p. 434–439.

²² Santara. 1917, balandžio 11.

²³ Tiesa. 1918, balandžio 25.

tarp kurių buvo ir anksčiau draugijos narių parengtų mokslo populiarinimo knygų (P. Avizonio, V. Biržiškos ir kt. autorių), „Vaikų knygynėlio“ serijos leidinių.

Jau 1918 m. vasara, pakrikus okupaciniam režimui Lietuvoje ir dėl suirutės Rusijoje, atsirado galimybių Lietuvos pabėgėliams grįžti namo. Dauguma jų sugrįžę džiaugsmingai sveikino paskelbtą Lietuvos nepriklausomybę. Grįžę iš Rusijos Lietuvoje bandė įsitvirtinti ir V. Kapsuko vadovaujami bolševikai. Atkakliai pasipriešinus visai tautai, įtraukti Lietuvos į Rusijos sudėtį bolševikams nepavyko, V. Kapsukui ir jo vadovaujamai grupei vėl teko pasitraukti į Rusiją. Lietuva tapo nepriklausoma valstybe.

* * *

Iškovotas valstybingumas sudarė sąlygas tautinei ekonomikai ir kultūrai plėtoti. Lietuvos vyriausybė pirmačiu savo uždaviniu laikė paversti apleistą Rusijos imperijos pakraštį aukštos kultūros Europos valstybe. Tam reikėjo sukurti būtinas ūkio institucijas, švietimo ir mokslo įstaigas, rasti lėšų joms išlaikyti, valstybinės reikšmės programoms įgyvendinti. Visa tai buvo daroma Pirmojo pasaulinio karo nuniokoto krašto sąlygomis, kovojant dėl tarptautinio pripažinimo kai kurių priešiška nusiteikusių kaimynų apsuptyje. Nepaisydama visų sunkumų, lietuvių tauta sugebėjo per kelerius metus atkurti ir toliau plėtoti šalies ūkį, sutelktomis inteligentų jėgomis pasiekti svarbių laimėjimų švietime ir kultūroje. Ypač svarbią reikšmę tautinės kultūros sistemoje įgavo spauda, teikianti visuomenei aktualią ir visiems prieinamą informaciją, garantuojanti švietimo darbą, skatinanti mokslą. Minint 25-ąsias spaudos atgavimo metines, A. Jakštas-Dambrauskas jos reikšmę apibūdino taip: „Laimėjimas kovoj dėl spaudos padarė mūsų tautą verta ir nepriklausomybės... Ar būtų buvus galima toji mūsų valstybė, jei mes nuo „Aušros“ laikų iki 1914 m. būtumėm nieko neveikę ir spaudos negaminę. Žinoma, būtų negalima. Vadinas, spauda gali būti ir be valstybės, bet valstybė šiandien negali apsieiti be spaudos“²⁴.

Valstybės ir spaudos santykis buvo apibrėžtas jau 1918 m. lapkričio mėn. priimtoje laikinojoje šalies konstitucijoje ir ją pakeitusiose 1922 ir 1938 m. konstitucijose, kuriose jos piliečiams garantuota tikybos, spaudos ir žodžio laisvė.

²⁴ Jakštas kalba į mus // Židinys. 1938. Nr. 3, p. 348–349.

Konkrečiai spaudos ir leidėjų teises bei pareigas reglamentavo 1919 ir 1935 m. Spaudos įstatymai²⁵, nustatę karo ir administracinės valdžios cenzūros formas. Greta valstybinės pasaulietinės, Lietuvoje veikė ir bažnytinė cenzūra religinėms knygoms leisti ir prižiūrėti. Ji buvo išankstinė ir privaloma tik tam tikriems leidiniams: Šv. Rašto knygoms ir jų komentarams, bažnytinės teisės leidiniams, maldynams. Juose buvo nurodomi sutartiniai bažnytinės cenzūros leidimai: „nihil obstat“, „imprimatur“, „reimprimatur“. Bažnytinės cenzūros nuostatuose vyravo sąvoka „draudžiamosios knygos“, kai pagal krikščioniškosios dorovės principą „blogi rašiniai kenkia žmogui“ buvo draudžiama tam tikrus leidinius skaityti, platinti ar cituoti. Kai kuriuose straipsniuose apibrėžtos dvasininkų dalyvavimo leidžiant ir platinant spaudą teisės ir nuostatos²⁶.

Valstybės leidybos politiką vykdė Švietimo ministerija ir jai pavaldi jau 1919 m. rudenį įkurta Knygų leidimo komisija. Valstybės lėšomis ji leido mokomąją literatūrą, mokslo populiarinimo ir kitus masinius leidinius, grožinės literatūros lietuvių autorių ir verstinius kūrinius. Knygų leidimo komisija išleido apie 530 atskirų leidinių. Valstybė taip pat finansavo valdymo ir administravimo profilio literatūros leidybą, kuria rūpinosi Teisingumo, Krašto apsaugos, Žemės ūkio ministerijos, Centrinis statistikos biuras ir kitos žinybos.

Nevalstybinių institucijų leidėjai valstybės nebuvo finansuojami. Todėl, neturint didesnio pradinio kapitalo ir praktinės šio verslo patirties, įsitvirtinti leidyboje privatiems asmenims ar visuomeninėms organizacijoms buvo sunku. Šie leidėjai rašė memorandumus vyriausybei, skundėsi paskolų iš bankų pernelyg didelėmis palūkanomis (iki 36%), prašė mokesčių lengvatų leidybai, neįtaikyti maitos mokesčio įvežamam spaudos popieriui, papiginti pašto tarifus knygų siuntoms ir pan.²⁷ Vyriausybė atsižvelgė į leidėjų prašymus ir pakeitė kai kuriuos su mokesčiais susijusius nutarimus. Ir patys leidėjai, įgiję daugiau komercinės patirties, sugebėjo geriau prisitaikyti prie rinkos sąlygų ir geriau tvarkyti savo verslą.

Knygų leidyba Lietuvoje intensyvėjo kasmet: 1919 m. buvo išleista 336 pa-

²⁵ Spaudos įstatymas // Laikinosios vyriausybės žinios. 1919, gruodžio 17; Spaudos įstatymas // Vyriausybės žinios. 1935, lapkričio 16.

²⁶ *Malakauskis P.* Bažnytinė cenzūra ir draudžiamosios knygos. Kaunas, 1931. 28 p.

²⁷ *Žukas V.* Iš buržuazinių metų lietuvių spaudos istorijos // Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai. T. 6 (1967), p. 175–177.

2 pav. Šv. Kazimiero draugijos valdyba 1932 m.

vadinių knygų, 1930 m. – 1007, o 1938 m. – jau 1426 knygų²⁸. Iš viso per 20 metų Lietuvoje išleista apie 25 000 pavadinimų atskirų leidinių. Stambiausių komercinių leidėjų penketuką pagal išleidžiamų knygų skaičių sudarė „Spaudos fondas“ (apie 700 leidinių), „Sakalas“ (629), „Švyturys“ (547), „Dirva“ (540), Šv. Kazimiero draugija (apie 500)²⁹. Didesnės leidėjų specializacijos nebuvo. Tik politinės partijos ar organizacijos (Šaulių sąjunga, „Jaunoji Lietuva“, Lietuvos KP ir kt.) leido daugiausia agitacinę ir propagandinę literatūrą.

Pirmaisiais nepriklausomybės metais vyriausybinių kultūros programa buvo orientuota į švietimą, tautinės mokyklos kūrimą. Svarbiausias švietimo uždavinys – įgyvendinti privalomą pradžios mokslą. Tai padaryti buvo nelengva. 1918 m. buvo užregistruota tik 932 pradžios mokyklos ir 76 000 mokinių. Jau 1919 m. buvo įsteigta apie 1000 naujų pradžios ir 40 aukštesniųjų mokyklų. Jų skaičius kasmet didėjo; 1928 m. Lietuvoje veikė 2386 mokyklos, kuriose mokėsi 124 295 mokiniai³⁰. 1929 m. oficialiai buvo paskelbta, kad privalomas pradžios mokslas įgyvendintas. Per šį laikotarpį buvo plečiamas vidurinių bendrojo lavinimo mokyklų tinklas, daugėjo specialiųjų žemės ūkio, komercijos, muzikos ir meno mokyklų bei mokinių jose. Prie mokyklų ir visuomeninių draugijų kūrėsi suaugusiųjų švietimo kursai. Visą šią švietimo sistemą reikėjo aprūpinti mokomąja ir užklasiniam skaitymui reikalinga literatūra. Už mokyklinės literatūros leidybą buvo atsakinga Švietimo ministerija. Tačiau Knygų leidimo komisija nepajėgė tiek daug ir greitai išleisti būtiniausių vadovėlių ir kvietė į šią leidybinę programą įsitraukti visus leidėjus. Vadovėliai, leidžiami dideliu tiražu, neretai kartojami, buvo gana pelningas darbas. Todėl leidėjai net konkuruodami tarpusavyje mielai juos leido. Tarp šimtais išleistų švietimo sistemos knygų buvo ir visai netinkamų, ir nerekomenduotinų dėl turinio, medžiagos perteikimo metodikos ar prasto stiliaus. Todėl Švietimo ministerija sudarė iš specialistų Knygų ir mokslo piemonių tikrinimo komisiją, kuri peržiūrėjo jau išleistus ir rengiamus spaudai mokykloms skirtus leidinius. Komisija dirbo kelerius metus (1924–1931) ir atliko milžinišką darbą atestuodama 666 įvairių leidėjų knygas bei 172 rengiamus spaudai rankraščius. Komisijos posėdžių pro-

²⁸ *Glosienė A.* Lietuviškoji knyga Lietuvos Respublikos laikotarpiu // Lietuviškoji knyga. Vilnius, 1996. P. 167.

²⁹ Ten pat. P. 171–173.

³⁰ *Vokietaitis J.* Pradžios mokslo plitimo 10 metų (1918–1928) apžvalga // Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis. Kaunas, 1990. P. 314.

VACLOVAS BIRŽIŠKA

LIETUVIŠKŲ KNYGŲ ISTORIJOS BRUOŽAI

I DALIS

Senosios lietuviškos knygos.

**Kaunas, „Spaudos Fondo“ leidinys
1930 Vytauto Didžiojo metal.**

tokolų pagrindu buvo išleistas šios komisijos sekretoriaus L. Giros parengtas leidinys, kuriuo vadovaujantis buvo atrenkami vadovėliai ar kita lektūra, skirta mokymui, užklasiniam skaitymui, komplektuojamos mokyklų bibliotekos³¹. Sovietmečiu šios komisijos darbas buvo vertinamas kaip ideologinės cenzūros forma. Išsamiau susipažinus su šios komisijos sprendimais, tokia nuomonė nepasitvirtina. Tarp nurodytų kaip netinkamų mokyklų bibliotekoms ar mokymui yra žodynų, poezijos antologijų, Šv. Kazimiero draugijos, „Varpo“ bendrovės ir kitų leidėjų knygų, tokių autorių kaip K. Grinius, Vaižgantas, F. Dostojevskis leidinių. Tai rodo, kad komisija sprendė objektyviai, nepataikaudama nei pripažintiems autoriams, nei leidėjams (kartais nurodydama ir savo neigiamų sprendimų motyvus: „dėl painingos uždavinių struktūros...“, „dėl nepritaikinto kalbos stiliaus“, „dėl blogos vertimo kalbos“ ir pan.). Komisijos tikrintų leidinių sąrašas gana įvairus turinio atžvilgiu. Be mokomųjų leidinių, čia nemažai visuomeninio ir mokslo populiarinimo knygų, lietuvių autorių ir verstinės grožinės literatūros, periodinių leidinių. Vadinas, švietimas Lietuvoje buvo traktuojamas ne tik kaip siauras mokyklinės programos dėstymas, bet ir kaip visapusiškas jaunos asmenybės ugdymas. Neabejotina, kad tokia švietimui skirtos literatūros atestacija ir Švietimo ministerijos reiklumas mokomosioms knygoms vertė ir leidėjus daugiau dėmesio skirti rengiamų spaudai darbų kokybei.

Nepriklausomoje Lietuvoje pirmą kartą lietuvių spaudos istorijoje susiformavo visų tipų mokslinė knyga. Ją leisti skatino aukštųjų mokyklų steigimas, lietuvių šviesuomenės profesinio darbo, studijų ar apskritai informacijos poreikių tenkinimas. 1922 m. įkurtas Kauno universitetas, sutelkęs žymiausius šalies mokslininkus, buvo svarbiausias šios literatūros rengėjas ir leidėjas. Universiteto profesoriai Z. Žemaitis ir P. Brazdžiūnas kūrė matematikos ir fizikos mokslų lietuviškąją terminiją, skelbė šių sričių mokslo darbus, S. Šalkauskis ir A. Maceina išleido filosofijos mokslo monografijas, M. Biržiška ir V. Mykolaitis-Putinas parašė pirmąsias lietuvių literatūros istorijos knygas, V. Biržiška tyrinėjo knygos raidą, sudarinėjo bibliografines rodykles. Kauno universiteto fakultetai turėjo savo periodinius leidinius, kuriuose buvo spausdinami Lietuvos ir užsienio mokslininkų tyrinėjimai. Humanitarinių mokslų fakulteto leidiniai „Tauta ir žodis“, „Darbai ir dienos“, Teologijos-filosofijos fakulteto „Logos“ ir

³¹ Knygų ir mokslo priemonių tikrinimo komisijos darbai 1924–1931 m. / parengė L. Gira. Kaunas, 1932/1933. 166 p.

kt. buvo populiarūs ne tik akademinėje visuomenėje, bet aktyviai skaitomi ir platesnių gyventojų sluoksnių. Nors mokslinė literatūra dėl nedidelių tiražų negalėjo duoti leidėjams didesnio pelno, ją leidžiant dalyvavo Spaudos fondas, Šv. Kazimiero draugija ir kt. leidėjai. Pakilus visuomenės švietimo, mokslo ir kultūros lygiui, iškilo būtinybė aprūpinti juos informaciniais leidiniais, žodynais. Per 20 nepriklausomybės metų buvo išleista atskirų autorių trys tarptautinių žodžių žodynai, daugiau kaip 10 dvikalbių ar daugiakalbių verčiamųjų – lietuvių ir kitų Europos kalbų žodynų, pradėtas leisti K. Būgos parengtas akademinis „Lietuvių kalbos žodynas“. Suburtomis mokslo ir kultūros darbuotojų pastangomis 1931 m. pasirodė „Lietuviškoji enciklopedija“, kurios leidyba nutrūko dėl Antrojo pasaulinio karo (9 ir dalis 10 tomo išleisti iki 1944 m.). Siekiami plačiau skleisti mokslo žinias visuomenėje, akademinį periodinių leidinių ir „Lietuviškosios enciklopedijos“ leidėjai atskirai pradėjo leisti svarbesnių, aktualesnių straipsnių atspaudus, kartais net nepažymėdami, kad tai ne nauja publikacija. Spaudos statistikoje jie ir buvo priskiriami prie mokslinės literatūros. A. Glosienė nurodė, kad 1920 m. moksliniai leidiniai sudarė 4% visos spaudos produkcijos, 1925 m. – 20%, o 1936 m. – net 35%³². Tokį šuolį mokslinės literatūros leidyboje lėmė tik atspaudų gausumas ir jų priskyrimas prie naujų mokslinių tyrinėjimų.

Apie knygos reikšmę kultūrai daugiausia sprendžiama iš grožinės literatūros leidybos ir jos paplitimo visuomenėje. Lietuvos vyriausybė nesikišo į literatūrinį gyvenimą, nevaržė skirtingų politinių pažiūrų ar meno srovių rašytojų kūrybos. Menininkai būrėsi apie jų ideologijai artimus periodinius leidinius (katalikai apie „Naująją romuvą“, avangardistai apie „Keturis vėjus“, socialistai apie „Trečią frontą“ ir pan.), juose skelbė savo programas ir kūrybą. Įvairių pažiūrų rašytojai dalyvavo ir 1932 m. kuriant Lietuvos rašytojų draugiją. Aktyvus kūrybinis senosios ir jaunosios kartos menininkų darbas atsispindėjo ir grožinės knygos leidyboje. Iš pradžių kasmet pasirodydavo po 80 grožinės literatūros knygų, o paskutiniaisiais suverenumo metais jų vidurkis buvo 270 pavadinimų³³. Per 20 metų ypač išsiplėtė grožinės literatūros žanrinė sudėtis, pakilo meninis jos lygis. Lietuvių rašytojų (V. Krėvės, Vaižganto, A. Vienuolio ir kt.) kūriniai išleisti raštų serijomis. Iki nepriklausomybės neturėta žymesnių ko-

³² Glosienė A. Lietuviškoji knyga Lietuvos Respublikos laikotarpiu. P. 184–185.

³³ Ten pat. P. 188.

kybiškai parengtų užsienio autorių grožinės literatūros vertimų. 1926 m. V. Mykolaitis-Putinas rašė, kad nėra gerų knygų inteligentijai ir mokslus einančiai jaunuomenei, ir pageidavo, kad grožinės literatūros leidybai daugiau dėmesio skirtų Knygų leidimo komisija, atsisakydama mokomosios knygos leidybos, kurią sėkmingai vykdo nevalstybinės firmos³⁴. Prie Kauno universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto 1927 m. buvo įsteigta valstybės finansuojama Humanitarinių mokslų ir literatūros draugijos leidykla „Universitas“ mokslo ir mokymo reikalams skirtoms knygoms leisti. Ji išleido apie 20 užsienio autorių (O. Balzako, F. Dostojevskio, F. Šilerio, B. Šo ir kt.) geriausių veikalų vertimų, lietuvių autorių (L. Giros, F. Kiršos, P. Vaičiūno) kūrinių. Po kelerių metų, negavęs tolesnei leidybai žadėtos dotacijos, „Universitas“ savo veiklą nutraukė. Antrajame dešimtmetyje grožinės literatūros leidybos lydere tapo „Sakalo“ leidykla. Gausesnis ir įvairesnis grožinės literatūros knygų derlius kėlė visuomenės bei kritikos susidomėjimą literatūriniu procesu apskritai ir savais autoriais. Vyriausybė nuo 1935 m. už geriausius grožinės literatūros kūrinius pradėjo skirti valstybines premijas. Pirmąją laureatę tapo I. Simonaitytė už romaną „Aukštųjų Šimonių likimas“. Ekonomiškai sustiprėjusios leidybinės firmos, visuomeninės organizacijos taip pat pradėjo skirti premijas už geriausias grožinės literatūros knygas. Literatūrinės premijas buvo įsteigę „Sakalo“, „Spaudos fondo“ leidyklos, „Spindulio“ spaustuvė, Katalikų veikimo centras ir kitos organizacijos. Knyga tapo visų pripažinta tautine vertybe.

Visuomeninio ir kultūrinio to meto Lietuvos gyvenimo aktyvumą rodo ir gausi periodinė spauda. Savo periodinius leidinius leido ne tik vyriausybė, bet ir įvairios politinės partijos, konfesinės ir visuomeninės draugijos, tautinės mažumos. 1930 m. Lietuvoje buvo leidžiami 172 periodiniai leidiniai: 142 lietuvių kalba, 13 vokiečių, 6 lenkų, 3 rusų, 7 žydų ir 1 esperanto kalba³⁵. 1937 m. išėjo 19 dienraščių, 38 savaitraščiai, 100 mėnesinių žurnalų³⁶. Vyriausybės oficiozas „Lietuvos aidas“ kasdien buvo leidžiamas dviem laidomis.

Knygos buvo gana brangios. Romanas kainavo 3–5 litus, vaikų knyga – 1–4, mokslinė knyga – net iki 10 litų, tuo tarpu centnerio grūdų kaina buvo 6,2, o

³⁴ *Mykolaitis-Putinas V. Literatūros padėtis Lietuvoje // Židinys. 1926, Nr. 4, p. 258–260.*

³⁵ *Purickis J. Lietuvos periodinės spaudos dešimtmetis // Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis. P. 403.*

³⁶ *Kubilius V. XX amžiaus literatūra. P. 143.*

bulvių – 1,5 lito³⁷. Visuomenės perkamoji galia nebuvo didelė, ir leidėjai nustatydavo knygų tiražus atsižvelgdami į galimybę jas išparduoti. Didžiausiais tiražais buvo leidžiami praktinio pobūdžio leidiniai ir kalendoriai (25 000–40 000 egzempliorių), grožinė literatūra vidutiniškai 2000–4000 egzempliorių tiražu (poezija tik 500–700 egzempliorių). Mokslinės knygos dažniausiai pasirodydavo 1000, o religinės – iki 4000 egzempliorių tiražu³⁸.

Lietuvoje gerai buvo organizuotas knygų platinimas. Knygynų tinklas apėmė ne tik apskričių miestus, bet ir didesnius bažnytkaimius. Knygas aktyviai platino patys leidėjai, visuomeninės draugijos. 1935 m. buvo įkurta Knygų leidėjų ir knygų platintojų sąjunga. Buvo skelbiama papiginta šventinė prekyba, nupigintų knygų savaitės ar mėnesiai, leidžiami įvairūs reklaminiai platinamų knygų leidiniai. Mokytojai, studentai ir bibliotekos knygas galėdavo įsigyti su 20–50% nuolaida.

Kiekvienoje valstybėje tam tikrą vaidmenį aprūpinant gyventojus knyga atlieka bibliotekos. Nepriklausomoje Lietuvoje iki 1936 m. vyriausybė nereguliavo bibliotekų finansavimo palikdama tai savivaldybėms. Ne visos savivaldybės skyrė pakankamai dėmesio ir lėšų bibliotekoms išlaikyti bei naujoms knygoms įsigyti. Lietuvos švietimo įstatymai ne kartą spaudoje rašė apie prastą daugumos provincijos bibliotekų būklę ir pavyzdžiu rodė kaimyninės Latvijos ir Estijos valstybes, kur bibliotekų finansavimas vyriausybės nutarimais buvo sutvarkytas jau 1925–1926 m. Lietuvoje 1936 m. (nors ir pavėluotai) priimtas Viešųjų valstybinių bibliotekų įstatymas įpareigojo tam tikru atstumu steigti valstybės išlaikomas bibliotekas ir užtikrino jų fondų papildymą naujausia literatūra. Šis įstatymas suteikė galimybę leidėjams didinti knygų leidybą, jų tiražus, o visuomenei nemokamai naudotis šiais kultūros lobiais.

Nepriklausomoje Lietuvoje knyga ir periodinė spauda buvo svarbiausios ir, galima teigti, vienintelės visuomenės informavimo priemonės. Tiesa, nuo 1926 m. veikė Kauno radijas, tačiau radijo imtuvai dar nebuvo paplitę ir radijo programos negalėjo vaidinti visuomenėje didesnio informacinio ar kultūrinio vaidmens.

³⁷ *Glosienė A.* Lietuviškoji knyga Lietuvos Respublikos laikotarpiu. P. 200.

³⁸ Ten pat. P. 178.

Antrasis pasaulinis karas ir 1940 m. Tarybų Sąjungos įvykdyta Lietuvos okupacija nutraukė nepriklausomos Lietuvos visuomenės kuriamąjį darbą. Prasi-dėjo fizinis ir dvasinis lietuvių tautos genocidas. Vadovaudamiesi bolševikine nuostata, kad viskas, kas buvo sukurta Lietuvoje anksčiau, yra kenksminga ir nepriimtina, okupantai pradėjo naikinti tautines kultūros vertybes: paminklus, muziejinius eksponatus, dokumentus ir knygas. Knygų naikinimo akcijai vadovavo Vyriausioji literatūros ir leidyklų valdyba prie LTSR liaudies komisarų tarybos (LTSR Glavlitas). Vien Kaune iš nacionalizuotų leidyklų buvo sunaikinta 423 639 egzemplioriai knygų³⁹. Pagal sudarytus draudžiamų knygų sąrašus iš bibliotekų išimta apie 15–20% knygų, be to, visiškai likviduotos religinių draugijų, dvarų, nepriklausomos Lietuvos tautinių partijų ir organizacijų bibliotekos. Kokią žalą Lietuvos kultūrai padarė pirmųjų sovietinių metų knygų naikinimas, dar nėra apskaičiuota. K. Sinkevičius, tyrinėjęs to laikotarpio bibliotekų fondų tikrinimą ir knygų iš jų išėmimą, nurodo 2034 pavadinimus leidinių lietuvių kalba⁴⁰, bet tai nėra galutiniai duomenys. Nėra tyrinėta, kiek tuo metu sunaikinta Lietuvos bibliotekų knygų kitomis kalbomis. Uždraustos buvo visos religinės ir krikščioniškos dorovės, autorių dvasininkų (M. Valančiaus, A. Jakšto-Dambrausko ir kt.) knygos, A. Vienuolio „Rinktiniai raštai“ (1937 m., J. Tūmo „Lietuvių literatūros paskaitos“ (1924 m.), taip pat dauguma nepriklausomos Lietuvos periodinių leidinių („Lietuvos aidas“, „Mūsų senovė“, „Mūsų tautosaka“ ir kt.).

Drauddami ir naikindami ankstesnį kultūrinį palikimą, sovietiniai okupantai ir vietiniai jų pagalbininkai ėmė leisti bolševikinius periodinius leidinius („Tiesą“, „Komjaunimo tiesą“, kultūrinius žurnalus „Kultūra“, „Raštai“ ir kt.). Knygų leidybai nacionalizuotų nepriklausomos Lietuvos leidyklų pagrindu buvo įkurta LTSR valstybinė leidykla. Joje, be politinių brošiūrų, buvo išleista ir ankstesnių leidėjų parengtų, bet nespėtų išleisti knygų (K. Donelaičio „Metai“, V. Krėvės „Žentas“, F. Dostojevskio „Pažemintieji ir nuskriaustieji“), taip pat okupantams pritariančių rašytojų A. Venclovos, S. Nėries rinktinių.

1941 m. vasarą hitlerinė Vokietija, okupavusi Lietuvą, nutraukė sovietinį genocidą, bet ir naujieji okupantai toliau naikino kitai, fašistinei ideologijai

³⁹ Lietuva // Lietuvių enciklopedija. T. 15, p. 366.

⁴⁰ Sinkevičius K. Uždrausti autoriai ir leidiniai. Vilnius, 1994. P. 165.

nepriimtina spaudą, persekiojo knygų autorius ir leidėjus. Vokiečiai naikino visų be išimties žydų autorių knygas, į koncentracijos stovyklas uždarė nemažai lietuvių inteligentų, sušaudė spaustuvininką E. Jagomastą su šeima. Hitlerinės okupacijos metais atsikūrė „Sakalo“ leidykla, knygas leido Valstybinė leidykla, Lietuvos ūkio rūmai, Finansų valdyba, bet dėl griežtos cenzūros ir politinių medžiagų stygiaus jų produkcija buvo negausi. Bibliografijose nurodoma 800 tuo laikotarpiu išleistų atskirų leidinių, tarp kurių buvo praktiniai patarimai medicinos, žemės ūkio, buities klausimais ir nemažai propagandinių brošiūrų. Iš išliekamąją vertę turinčių leidinių pažymėtini „Lietuviškosios enciklopedijos“ 9 ir 10 tomai, apie 60 lietuvių autorių (V. Mykolaičio-Putino, Šatrijos Raganos, Vaižganto, K. Bradūno, B. Brazdžionio, grožinės literatūros kūrinių).

Karo pradžioje į Tarybų Sąjungą pasitraukusių inteligentų ir rašytojų komunistų iniciatyva 1942 m. Maskvoje buvo atkurta LTSR valstybinė leidykla, kurioje išleista apie 160 daugiausia politinių brošiūrų ir evakavusių rašytojų J. Baltušio, P. Cvirkos, L. Giros, S. Nėries, A. Venclovos kūrinių rinktinių („Kovos lauke“, almanachas „Pergalė“ ir kt.).

1944 m., tarybinei armijai grįžus ir vėl Lietuvą įjungus į Tarybų Sąjungą, imta brutaliai pertvarkyti visą jos ekonomiką ir kultūrą pagal bolševikinį Maskvos modelį, neatsižvelgiant į mūsų religines, kultūrines tradicijas ir istorinę patirtį. Toliau buvo tęsiamas 1940 m. pradėtas ir KGB kontroliuojamas lietuvių tautos ir jos kultūros naikinimas. Iš knygynų, bibliotekų buvo išiminėjamos ir naikinamos emigravusių į Vakarus ar nelojalių tarybų valdžiai autorių (paskelbtų priešais) knygos. Vokiečių okupacijos metais išleisti klasikiniai lietuvių literatūros kūriniai (Vaižganto „Pragiedruliai“, Šatrijos Raganos „Sename dvare“) į knygynus pateko sudarkyti, su iškirptomis antraštinio lapo dalimis. Dauguma nepriklausomoje Lietuvoje išleistų knygų ir apie 90% to laikotarpio nesunaikintų periodinių leidinių buvo įslaptinti specialiuose mokslinių bibliotekų skyriuose, vadinamuose specfondais, kur dirbo patikimi KGB darbuotojai. Čia buvo laikomi ir užsienyje lietuvių emigrantų išleisti ir į tėvynę persiųsti leidiniai. Naudotis specfondų leidiniais mokslininkams reikėjo specialių leidimų. Atskiro, ypatingo leidimo reikėjo norint susipažinti su Bostono „Lietuvių enciklopedija“ ar joje išspausdintu straipsniu. Net mokslinių publikacijų literatūros sąrašuose buvo uždrausta nurodyti emigravusių autorių darbus, „Lietuvių enciklopedijos“ straipsnius.

Visa leidyba sovietmečiu Lietuvoje buvo griežtai centralizuota ir monopolizuota, bet kokia privati iniciatyva uždrausta, pati vyriausybė steigė ir išlaikė leidybines institucijas. Leidyklos buvo specializuotos pagal leidžiamos literatūros tematiką ir paskirtį: grožinę ir humanitarinę literatūrą leido „Vaga“, visuomeninę politinę – „Mintis“, mokslinę (nuo 1975 m.) – „Mokslas“, mokyklą ir pedagoginę – „Šviesa“. 1982 m. nuo „Mokslo“ buvo atskirta ir kaip savarankiška leidėja dirbo Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1985 m. „Vagos“ leidyklos vaikų literatūros redakcijos pagrindu buvo įkurta „Vyturio“ leidykla. Spaudos statistikos duomenimis, šios leidyklos vidutiniškai išleisdavo apie 50% pavadinimų leidinių, kitą jų dalį sudarydavo leidiniai įstaigų ir organizacijų, kurioms vyriausybė suteikdavo leidybos teisę (Vilniaus universitetas tokią teisę turėjo dėstomų kursų programoms, mokslinių konferencijų medžiagai leisti, Aklųjų draugijos leidykla – knygoms Brailio raštu ir pan.). Per visą sovietinę okupaciją, nuo 1940 iki 1989 m., Lietuvoje buvo išleista 84 430 pavadinimų knygų ir brošiūrų, kasmetinis jų skaičius padidėjo nuo 1000 pavadinimų 1950 m. iki 2500–2800 per metus devintuoju dešimtmečiu⁴¹. Bet didesnės apimtys ir platinami per prekybos tinklą leidiniai sudaro tik trečdalį to meto leidybinės produkcijos, kiti du trečdaliai – tai riboto platinimo be kainos leidiniai (įvairios žinybinės instrukcijos, renginių programos, eksponatų katalogai, konferencijų medžiaga ir pan.). Apie to meto leidžiamas knygas galima spręsti ir iš specializuotų leidyklų tam tikrų metų produkcijos⁴²:

<i>Leidykla</i>	<i>1985</i>	<i>1989</i>
„Vaga“	229 knygos	163 knygos
„Mintis“	166 ”	134 ”
„Mokslas“	214 ”	210 ”
„Šviesa“	283 ”	238 ”
Vyr. enciklopedijų redakcija	5 ”	4 ”
„Vyturis“	110 ”	113 ”

⁴¹ Lietuvos spaudos statistika, 1919–1989. Vilnius, 1990. P. 32.

⁴² Lietuvos TSR spaudos statistika, 1981–1985. Vilnius, 1986. P. 25; Lietuvos spaudos statistika, 1919–1989. P. 39.

Nors okupantai atvirai propagavo bolševikinę nacijų susiliejimo su bendra teritorija, ekonomika, kalba (žinoma, rusų) teoriją, leidyboje pavyko išlaikyti knygų lietuvių kalba dominavimą. Iš visų sovietmečiu išleistų leidinių apie 75% buvo lietuvių kalba, 20% – rusų ir tik apie 5% – kitomis kalbomis. Rusų kalba leidžiamų knygų skaičius Lietuvoje buvo aiškiai per didelis palyginti su kitų čia gyvenančių tautinių mažumų (lenkų, baltarusių) kalbomis leidžiamomis knygomis ir knygų visomis užsienio kalbomis leidyba (pastarosioms teko tik 3% visos leidybinės produkcijos).

Spauda ir leidyba buvo griežtai prižiūrima cenzūros. Be sovietinės cenzūros institucijos – Glavlito – net mažiausios apimties neutralaus turinio leidinyss negalėjo būti spausdinamas ir platinamas. Cenzūruodamas rengiamus spaudai rankraščius, Glavlitas vadovavosi „Vieningomis neslaptų leidinių spausdinimo taisyklėmis“ ir „Draudžiamų skelbti spaudoje žinių sąrašu“⁴³. Informacijos slaptumo reikalavimai šiuose dokumentuose buvo pernelyg perdėti. Net ir leistiems platinti leidiniams buvo įvesti kelių pakopų ribojimai, kurie leidinyje buvo žymimi grifais: „Ypatingai slaptai“, „Visiškai slaptai“, „Slaptai“ arba „Tarnybiniam naudojimui“, „Rankraščio teisėmis“. Grifu pažymėtos knygos turėjo savo registracijos numerį, nebuvo viešai platinamos, o kiekvieno egzemplioriaus savininkas įvardijamas specialiaame sąrašė. Su grifu „Tarnybiniam naudojimui“ buvo išleistas „Lietuvos TSR atlasas“, „Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas“ ir kitos knygos, kuriose nebuvo jokių valstybinių paslapčių. Ir publicistikoje, ir moksliniuose tekstuose iš autorių buvo reikalaujama cituoti marksizmo-leninizmo klasikus, partinius dokumentus, iškelti Rusijos ir tarybinio mokslo, bet nutylėti Lietuvos praeities mokslo ir kultūros laimėjimus, užsienio patirtį. Lietuvos moksliniuose kolektyvuose ataskaitos ar net atskiros monografijos pradėtos rašyti rusų kalba, neva siekiant suteikti Lietuvos mokslui visuotinį pripažinimą, nors Lietuvos mokslas buvo finansuojamas 4 kartus mažiau negu Rusijos mokslas⁴⁴. Ypač didelis vaidmuo komunistinės propagandos sistemoje buvo skiriamas grožinei literatūrai: rašytojai turėjo kurti tik „socialistinę savo turiniu, nacionalinę savo forma literatūrą“. Nepasidavę brutaliam reikalavimui tarnauti okupaciniam režimui autoriai buvo apšaukiami

⁴³ Rašytojas ir cenzūra. Vilnius, 1992. P. 393–407.

⁴⁴ Keras V. Mokslinio-techninio kolonizavimo apraiškos Lietuvoje sovietmečiu // Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė. Vilnius, 1996. P. 120.

priešais, ignoruojami ar net teisiami ir tremiami (K. Jakubėnas, J. Keliuotis, A. Miškinis), iš kitų įbauginus reikalaujama perdirbinėti tekstus taip, kaip nurodo cenzoriai (A. Vienuolio „Puodžiunkiemis“), „atgailauti“ už padarytas kūrybos klaidas (J. Graičiūnas, B. Sruoga ir kt.). Rašytojai, sutikę kolaboruoti su okupantais, buvo apdovanojami didesniais honorarais, premijomis, o jų šeimos materialinėmis gėrybėmis, jiems suteikiami garbės vardai. Tačiau ir tokioje aplinkoje nepriklausomybės metais išugdytos lietuvių visuomenės tautiškuo ir krikščioniškos dorovės nuostatos padėjo atsiriboti nuo brutalių okupantų veiksmų ir svetimos ideologijos. Autoriams ir leidėjams kūrybiškai bendradarbiaujant per 50 metų išleista vertingų ir išliekamąją vertę turinčių knygų: „Filosofijos istorijos chrestomatijos“ keturi tomai, „Lietuvos statutas“, K. Sirvydo „Trijų kalbų žodynas“, „Vilniaus universiteto istorijos“ tritomis, enciklopedijos, žodynai. Platesniems skaitytojų sluoksniams buvo skirtos serijos „Estetinė kultūra“, „Iš mokslo istorijos Lietuvoje“, „Iš lietuvių kultūros istorijos“. Rašytojų sąjungos narių kūriniai buvo leidžiami raštais ir atskiromis knygomis, literatūrinis palikimas – „Lituanistinės bibliotekos“ ir „Versmių“ serijomis, reikšminga ir 1987 m. pradėta leisti 120 tomų „Pasaulinės literatūros biblioteka“.

Lietuvos KP ir vyriausybė ideologiniais sumetimais ypač rūpinosi periodinės spaudos leidyba. 1989 m. buvo leidžiama 240 laikraščių, iš jų 44 respublikiniai, 25 miestų, 82 rajoniniai ir 89 žinybiniai. Žurnalų, biuletenių ir tęstinių mokslo darbų rinkinių 1989 m. buvo išleista 135 pavadinimų⁴⁵.

Apžvelgiant visą sovietinio laikotarpio knygų leidybą, reikia pažymėti, kad joks sociologinis knygų paklausos tyrimas nebuvo atliekamas, knygų tiražai nustatomi pagal tas pačias bolševikinės ideologijos nuostatas. Todėl knygynuose gulėdavo krūvos neišpirtų politinių brošiūrų, marksizmo klasikų veikalų, o mokslo knygų, Lietuvos istorijos ar grožinės literatūros leidinių trūko (nors vidutinis vienos grožinės literatūros knygos tiražas buvo apie 32 000 egzempliorių). Monopolizuota sovietmečio lietuvių spaudos leidyba neatspindi nei realių visuomenės poreikių, nei autorių ir leidėjų galimybių. Atskyrus Bažnyčią nuo valstybės ir skleidžiant nuolatinę antireliginę propagandą, buvo uždrausta religinės literatūros leidyba, nors absoliuti dauguma Lietuvos gyventojų priklausė katalikų ir kitų konfesijų bažnyčioms. Jų religinei praktikai ka-

⁴⁵ Lietuvos spaudos statistika, 1919–1989. P. 79–80.

tekizmai, maldynai buvo būtini. Todėl religinė knyga buvo leidžiama arba pogrindyje, arba užsienyje ir platinama slapta. Pogrindyje buvo leidžiama ir Lietuvos partizanų, vėliau antibolševikinių organizacijų patriotinė spauda, demaskuojanti nusikalstamą okupantų ir Lietuvos KP veiklą. Lietuvos partizanai per kovų dešimtmetį išleido 54 pavadinimų periodinių ir 18 atskirų leidinių, be to, daug atsisaukimų⁴⁶. Vėliau jų darbą tęsė kiti pasipriešinimo kovų dalyviai. Jų leidžiami periodiniai leidiniai „Aušra“, „Laisvės šauklys“ ir ypač „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“ neleido visuomenei susitaikyti su esama padėtimi, kvietė ne prisitaikyti, o kovoti. Todėl, nepaisant atskirų „Kronikos“ leidėjų ir platintojų areštų, ji išliko nuo 1972 m. iki pat okupacijos pabaigos. „Kronika“ buvo platinama ne tik Lietuvoje, bet ir slapta į užsienį išgabenti jos egzemplioriai buvo verčiami į anglų, kitas kalbas ir skaitomi visuose katalikiškuose kraštuose. „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“ daug prisidėjo prie Lietuvos nepriklausomybės siekių paskleidimo ir jų moralinio pripažinimo tarptautiniu mastu.

Lietuvių tautos pasipriešinime okupantams nemažą vaidmenį suvaidino ir pagrindinė V. Andziulio ir J. Bacevičiaus leidybinė veikla. 1981 m. jiedu įkūrė pogrindinę spaustuvę ir pavadino ją pirmosiomis savo pavardžių raidėmis – „ab“. Joje buvo išleista apie 100 sovietinės cenzūros draudžiamų knygų, tarp kurių buvo A. Maceinos, S. Šalkauskio, Vydūno filosofijos veikalų, P. Šležo „Vytautas Didysis“, A. Solženicyno „Gulago archipelagas“, religinės literatūros (K. Paltaroko „Tikybės pirmamokslio“ 11 leidimų, maldyno „Garbė Tau, Viešpatie“ 32 leidimai ir kt.).

Neužmirštamą pagrindinės lietuvių spaudos dalį sudaro kalinių ir Sibiro tremtinių kūryba. Išliko apie 120 daugiausia poetinių tekstų, užrašytų ant popieriaus skiautelių, cemento maišų gabalėlių, ant beržo tošies ar maumedžio skiedros, liudijančių nepavergtą lietuvių tautos kūrybinę dvasią. Ypatingu meniniu įtaigumu iš jų išsiskiria A. Miškinio „Psalmės“.

Nepaisant draudimų ir represijų, visuomenėje plito ir lietuvių emigrantų užsienyje leidžiamos ir slapta įvežamos knygos, poetų B. Brazdžionio, J. Aisčio, K. Bradūno ir kt. ranka ar mašinraščiu dauginami patriotiniai tekstai.

⁴⁶ *Gaškaitė N.* Pasipriešinimo formos ir prisitaikymo ribos // Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė. P. 154.

XX a. Lietuvos knyga, kaip ir lietuvių visuomenė, išgyveno sunkų, bet reikšmingą istorijos etapą. Spaudos draudimo panaikinimas sudarė sąlygas įtraukti spaudą į tautinį atgimimą ir nepriklausomybės siekius. Lietuvių pasaulietinės inteligentijos ir dvasininkijos pastangomis būrėsi leidėjų draugijos („Aušra“, „Šviesa“, „Šv. Kazimiero draugija“, „Laukaitis, Dvaranauskas, Narjauskas ir b-vė“), leidybai daug dėmesio skyrė Lietuvių mokslo draugija, atsirado privačių leidėjų ir knygų platintojų (P. Vileišis, M. Kukta, M. Piaseckaitė-Šlapelienė ir kt.), kurie, derindami idėjinius ir komercinius tikslus, per spaudą ugdė kultūrinės visuomenės orientacijas, knygos poreikį. XX a. pradžia ypač svarbi lietuvių periodinei spaudai. Tuo laikotarpiu legaliai leidžiama lietuviška periodika diferencijavosi pagal tipus ir paskirtį, išreikšdama atskirų politinių ir ideologinių partijų ir visuomenės sluoksnių interesus. Ypač reikšmingas buvo „Lietuvių tautos“, pirmojo mokslinio tęstinio leidinio, pasirodymas. Nors Pirmasis pasaulinis karas sutrukdė taip entuziastingai pradėtą leidybinį darbą, tautinio atgimimo spauda neabejotinai daug prisidėjo prie Lietuvos nepriklausomybės.

Atkovota nepriklausomybė, valstybės vykdoma švietimo ir mokslo politika, šalies ūkio ir kultūros plėtra, suaktyvėjęs literatūrinis gyvenimas sudarė palankias sąlygas ir knygai funkcionuoti. Lietuvoje buvo sukurta valstybės finansuojamų ir komercinių leidybos institucijų sistema, kuri aprūpindavo visuomenę įvairaus turinio ir paskirties spauda. Antra vertus, pakilęs gyventojų išsimokslinimo ir kultūros lygis, mokslo laimėjimai skatino naujų tipų literatūros – monografijų, žodynų, enciklopedijų – leidybą. Antrojo Lietuvos valstybės dešimtmečio pabaigoje įvairių tipų ir mokslo sričių knygų leidyba pagal kiekybinius rodiklius, knygų skaičių vienam gyventojui, pasiekė kaimyninių Europos šalių lygį.

1940 m. okupacija sunaikino nepriklausomoje Lietuvoje sukurta leidybos sistemą, įvedė valstybės monopoliją, komunistų partijos ir cenzūros kontrolę kiekvienam rengiamam spausdinti rankraščiu. Siekdami įtvirtinti gyventojams svetimą bolševikinę ideologiją, okupantai naikino tarpukario laikotarpio tai ideologijai nepriimtina spaudą, fiziškai susidorodavo su autoriais ir leidėjais, moraliai žlugdė kūrybines mokslininkų ir rašytojų galias. Nepaisant cenzūros suvaržymų, lietuvių visuomenė sugebėjo atsiriboti nuo brutalių okupantų veiksmų ir įvertinti savo tautinės kultūros paveldą. Autorių ir leidėjų pastangomis

buvo išleista nemažai išliekamąją vertę turinčių įvairių mokslo sričių veikalų, žodynų, enciklopedijų. Oficialiai sovietinei, neretai prisitaikėliškai spaudai buvo priešpastatyta pagrindyje leidžiama partizanų, vėliau kitų pasipriešinimo dalyvių tautinė patriotinė spauda. Ypatingą vaidmenį moraliai pasipriešinant okupantams suvaidino unikali „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“.

Nelegali pagrindžio, patriotinė Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių spauda, lietuvių emigrantų slaptai platinami leidiniai pelnytai laikomi pasipriešinimo kovų dalyviais, parengusiais tautą pergalei ir nepriklausomybės atkūrimui.

Įteikta 1997 m.

VANDA STONIENĖ
LITHUANIAN BOOK AND SOCIETY IN THE XXTH CENTURY

Summary

Lithuanian book history of the 20th century is usually divided into 4 historical periods: 1) the book at the beginning of the 20th century (1904–1918), 2) the book of the Republic of Lithuania (1918–1940), 3) the book of occupational regimes, and 4) the book of the period of political independence regained (since 1990). The present article deals with the development of Lithuanian book up to 1990. The history of the book during this century has not been investigated in a more exhaustive manner. Some review articles concerning certain periods have been published by a group of researchers (A. Glosienė, D. Kaunas, A. Navickienė, V. Stonienė) in monograph „Lithuanian book: historical outline“ (1996). In recent years more attention was paid to the investigations into the book of the Republic of Lithuania. In 1992 A. Glosienė defended her doctoral thesis „Book publishing and propagation in Lithuania of 1918–1940“. Materials of this thesis were published in some articles of research journal „Knygotyra“ („Book science“). V. Žukas, continuing such a research, started publishing the series „Lithuanian publishing houses“.

The history of Lithuanian book in the 20th century begins on May, 1904, when the ban on Lithuanian press in Latin characters was cancelled. This cancellation created more favourable conditions for using Lithuanian press for the needs of national rebirth and political independence fight. As a result, Lithuanian intellectuals could unite into societies of publishers (society of St. Casimiri, Society of Lithuanian Scientific Research). Besides, new private publishers and book propagators appeared (P. Vileišis, M. Kukta, M. Piaseckaitė-Šlapelienė). As a result of their efforts, about 6000 publications of Lithuanian press were produced up to 1918. During this period the first Lithuanian newspapers in Lithuania started: „Vilniaus žinios“, „Lietuvos ūkininkas“, journal „Draugija“, the first research periodical „Lietuvių tauta“.

World war I and German occupation slowed down the work in the field of Lithuanian

press, but German military failures and more active effort of Lithuanian intellectuals stimulated publishers to continue their initiated plans.

The regained political independence in 1918 created conditions for Lithuanian book to function freely. The number of published books increased every year (from 336 titles in 1919 up to 1426 titles in 1938). The total number of publications during 20 years reached 25 000. A system of state support and commercial publishing institutions was created which was able to provide press production of different content and functions for Lithuanian society. Scientific and cultural efforts and achievements stimulated largely publishing special kinds of books – monographs, dictionaries, encyclopedias. The publication of original and translated books of fiction increased in number and their quality level became much higher. The scale and importance of periodical press increased too. In 1930, the number of periodicals reached 172: 142 Lithuanian, 13 German, 6 Polish, 3 Russian, 7 Jewish and 1 Esperanto.

In 1940, the Soviet occupation ruined abruptly the independent Lithuanian publication system, introduced a state monopoly and rude Bolshevik censorship. A large part of Lithuanian cultural heritage was annihilated, many books of previous publishers were simply burnt, the main part of periodicals destructed. Nevertheless, thanks to many authors and publishers who morally resisted to occupational regime, its russification tendencies, a number of valuable publications appeared. In general, during Soviet occupational regime 84 430 titles of books were published (75% of them in Lithuanian, 20% in Russian, 5% in other languages). Alongside of these publications, anti-Soviet underground press should be mentioned; it was produced and propagated by resistance activists, guerillas. „Chronicle of Lithuanian Catholic Church“ is a unique publication of such a kind. The underground press of the Soviet period contributed much to the fight for restoring Lithuanian independence.